

HÜSEYN CAVIDİN DİNİ, FƏLSƏFİ-UTOPIK VƏ İCTİMAİ-SİYASİ GÖRÜŞLƏRİ

Məqalədə Azərbaycan Türk müfəkkiri Hüseyn Cavidin dünyagörüşündə insanlıq, türkçülük, islamlıq və yeniləşmə məsələlərindən bəhs olunur. Burada ilk növbədə, H.Cavidin dini və dini-fəlsəfi görüşlərindəki Tanrı+İnsan bütünlüyü təhlil olunmuşdur. Cavidin utopik fəlsəfəsində bir qadının sevgisi dalınca qoşan Şeyx Sənanla, tək Yaradan ideyasını təbliğ edən peyğəmbər arasında çox da fərq yoxdur. Çünki hər ikisi qəhrəmandır; birisi yerdəki müqəddəs sevgisi üçün, o birisi gözəgörünməz ilahi eşq üçün mücadilə verir. Məqalədə göstərilir ki, Cavidin fəlsəfəsində insanlar etdikləri səhvlərə, günahlara görə dinlər, eləcə də dinlərin yayıcıları peyğəmbərlər qarşısında deyil, yalnız vicdanları və Tanrı qarşısında cavabdehlik daşıyırlar. Cavid əslində bütün yaradıcılığı boyu yeni bir həyatın təbliğatçısı olub. Sadəcə, Sovet Azərbaycanında 27 aprel işğalınaqədərki şərtlər olmadığı üçün, həmin şərtlərə görə Tanrı+İnsan fəlsəfəsindən yazırdı. Bizcə, Cavid üçün Tanrı+İnsan fəlsəfəsi şərtlərə görə, zahirən dəyişsə də mahiyyət etibarilə dəyişməz olaraq qalırdı. Başqa sözlə, Cavid üçün Tanrı nə ruhanilərin, nə kommunistlərin, nə də liberalların anladıqları Tanrı deyildi. Yeni şərtlərlə dinlərdəki Tanrını tamamilə inkar edən Sovet cəmiyyətinin özü fəhlə-kəndli cəmiyyətinin istədiyi “Tanrı” formalaşdırırdı ki, Cavid belə bir Tanrını qəbul edə bilməzdi. O, dinlərdəki Tanrını özəlləşdirən ruhanilər kimi, kommunistlərin də “kommuna” adlı “Tanrı”sını qəbul etmirdi. Çünki riyakar ruhanilərlə riyakar kommunistlərin istədikləri əsas hədəf gözəgörünməz Tanrı, ya da “Kommuna-Tanrı” adları altında yağmaçılıqdır, qəsbkarlıqdır.

Məqalədə göstərilir ki, H.Cavidin yaradıcılığında ən çox diqqət çəkən Türk millətinin, o cümlədən Azərbaycan türklərinin yenidən oyanışı, maariflənməsi və milli dirçəlişi olmuşdur. Cavidin yaradıcılığında türkçülüklə bağlı olaraq, bu gün üçün də aktual olan məsələlərdən biri ortağ Türk tarixinin yaradılması ideyasıdır. Cavidə görə, ortağ Türk tarixi olmadığı üçün Türk xaqanlarını doğrudurüst tanımırıq, eyni zamanda türklər tarixlərini doğru öyrənmədikləri üçün vaxtilə Türk sultanlarının bir-birləri apardıqları müharibələrdən bu gün də nəticə çıxara bilmirik. Bu mənada, türklük qururunu, şərəfini hər şeydən vacib hesab etmiş H.Cavid üçün Çingiz xan, Əmir Teymur və başqa türk hökmdarları türk tarixinin ən şanlı qəhrəmanlarıdır. Məqalədə Cavidin mühüm milli əməllərindən biri kimi Türk dilinə xidmətindən bəhs olunmuşdur. O, ortağ Türk dili ideyasını sözdən əmələ keçirməyə çalışmış, bütün əsərlərini (“Səyavuş”, “Şeyda”, “İblis” və b.) Türk dünyasının anlayacağı bir dildə qələmə almışdır. Onun ictimai-siyasi görüşlərində Şərqlə Qərbin müqayisəsi, hərbi və sülh məsələləri də mühüm yer tutmuşdur. Xüsusilə də, davakar, savaşı, tərəqqipərvər Qərbin ağlağan, məzlum, gerilikçi Şərq üzərində ağalığı Cavidə çox narahat etmişdir.

Məqsəd – Hüseyn Cavidin dini-fəlsəfi, utopik görüşləri və türkçülük, turançılıq ideyalarını təhlil etmək.

Metodologiya – müqayisəli təhlil, varislik, ideyaların ötürülməsi, analiz.

Tədqiqatın nəticələri – Hüseyn Cavidin ideyaları ilə çağdaş dövrün ictimai-siyasi və ideoloji tələbləri arasında uzlaşdırmaların axtarılması

Açar sözlər: *Türkçülük, Turançılıq, Romantizm, İslam dini, İslamlıq, Yeniləşmə, Qərbçilik, İnsanlıq*

Giriş

Hüseyn Cavid (1882-1941) Naxçıvanda ruhani ailəsində anadan olub, molla məktəbində ibtidai təhsil aldıqdan sonra orta təhsilini M.T.Sidqinin “Məktəbi-Tərbiyə” adlı yeni üsullu məktəbində və 1899-1903-cü illərdə Təbrizin “Talibiyyə” mədrəsəsində davam etdirmişdir. O, burada ərəb və fars dillərinə yiyələnmiş, ancaq ağır göz xəstəliyinə görə təhsilini dayandırmış və bir müddət ticarətlə məşğul olmuşdur. Daha sonra Təbrizdən Urmiyaya getmiş 1904-cü ilin may ayına qədər orada yaşamış, oradan Tiflisə gedib orada yol tikintisi ilə məşğul olan şirkətdə mühasib olaraq işləməyə başlamışdır. 1906-cı ildə qardaşı Məhəmməd onu İstanbula ali təhsil almağa göndərmiş, İstanbul Universitetinin ədəbiyyat şöbəsini bitirmişdir (1909). O, ali təhsilini bitirdikdən sonra əvvəlcə Naxçıvanda, daha sonra isə Gəncə və Tiflisdə, 1915-ci ildən isə Bakıda müəllimlik etmişdir. Cümhuriyyət quruculuğunda da yaxından iştirak edən Cavid bir sıra milli ruhlu əsərlər yazmışdır.

27 Aprel işğalından sonra da müəllimliyə və yazarlığa davam edən Cavid 1926-cı ildə müalicə üçün Berlinə (Almaniyaya) getmiş və burada ziyalıların mənəvi iztirablarını əks etdirən bir sıra siyasi-lirik, lirik-epik əsərlər yazmışdır. Vətənə döndükdən sonra daima təqiblərlə üzləşən Cavid 1938-ci ildə həbs olunmuş, 1939-cu ildə 8 il islah əmək düşərgəsinə məhkum edilmişdir. O, 1941-ci ildə İrkutsk vilayətinin Tayşet rayonunda dünyasını dəyişmiş, çox sonralar məzarı Naçıxvana gətirilmişdir.

Onun əsas əsərləri aşağıdakılardır: "Ana" (1913), "Maral" (1912), "Şeyx Sənan" (1914), "Şeyda" (1917), "Müharibə və ədəbiyyat", "Həsbi-hal", "Peyğəmbər", "Topal Teymur", "Səyavuş", "Xəyyam" və b.

Dini, fəlsəfi-utopik görüşləri

H.Cavidin dini və dini-fəlsəfi görüşlərində İnsan+Tanrı bütünlüyü mühüm yer tutur. O, yazırdı ki, bir könülə iki sevgi sığışmaz: “könül bir, sevgi bir, böyük Tanrı bir”. Cavidə görə, insan ilahi sevgiyə qovuşmaq üçün mücadilə verir, çünki sevgidədir ancaq Allah rızası, sevgisiz bir könül şeytan yuvasıdır. Bu dünya isə kimsəyə qalmayacaq, çünki əsl, əsas çürükdür (1, s. 69).

Bizcə, o, Şeyx Sənan timsalında da ilahi məhəbbəti bütün sevgilərdən üstün tutmuşdur. Yəni bir xristian qadınına aşiq olan Şeyx Sənan üçün dini əngəl olmadığı kimi, vahid Tanrıya gedən yolda da nə dinlər, nə də digər məzhəblər əngəl ola bilməz. Bu baxımdan bir kafir qadına uyub dinini, imanını satan Şeyx Sənanı qınamaqla yanaşı, Cavidə görə, o, cahan durduqca parlayan, yüksələn “məhəbbət”, “eşq” adlı təriqətin də əsasını qoyub:

*Uyub sən bir mələksimayə satdın dini, imanı,
Atıb ehkəmi-Qurani, uzaqlaşdın təriqətdən.
Fəqət xoş bir təriqət qoydun, əsla məhv olub getməz,
Cihan durduqca parlar, yüksəlir, düşməz tərəvatdən.
Ziyarətgahını gülbusələr təzyin edər hər an,
Sən əhli-eşq için bir Kəbə yapdırdın məhəbbətdən...
Məhəbbətsiz bütün məna-yi-xilqət şübhəsiz hiçdir,
Məhəbbətdir əvət, məqsəd şu pürəfsanə xilqətdən (2, s. 58).*

Burada incə bir məqam var ki, Cavid üçün yaxın deyil, uzaq məhəbbət, uzaq səadət dəyərlidir. Onun fikrincə, yaxın məhəbbət və səadət müvəqqətidir. Bizcə, onun Şeyx Sənanın məhəbbətinə olan hörməti də uzaq və əlçatmaz olması ilə bağlı idi. Ona görə,

yaxın olan məhəbbət, səadət insan nəfsi nəticəsində heç olur. O, yazırdı:

*Gözəl mələksə... bulutlarda göy üzündə yaşar;
Uzaq, bəşərdən uzaq bir mühitə mail olur.
Uzaq, bəşərdən uzaq, gizli bir fəzaya qoşar;
Yaşar mələk kibi, xoş bir xəyalı-müğfil olur.*

*Əvət, uzaqda səadət var, eşqə hörmət var,
Yaşın zəhərli, amma uzaqda cənnət var;
Uzaqda var əbədiyyət ki, başqa nemətdir (2, s. 70).*

Çox güman ki, peyğəmbərlərin Yaradan ideyası da əlçatmaz, uzaqda olduqları üçün ilahi məhəbbət xarakteri daşıyır. Bizcə, Cavidin utopik fəlsəfəsində bir qadının sevgisi dalınca qoşan Şeyx Sənanla, tək Yaradan ideyasını təbliğ edən peyğəmbər arasında çox da fərq yoxdur. Çünki hər ikisi qəhrəmandır; birisi yerdəki müqəddəs sevgisi üçün, o birisi gözəgörünməz ilahi eşq üçün mücadilə verir. Ona görə də, Cavid yalnız Şeyx Sənanlara deyil, Allahın dinini Yer üzərində yayan, təbliğ edən peyğəmbərlərə də böyük qiymət vermişdir. Onun fikrincə, peyğəmbərlərin hər biri bir qəhrəman olmuş, öz ümmətlərin doğru yol - Allahın yolunu göstərmişlər:

*İştə onlar, hər biri bir qəhrəman,
Hər çalışmış durmadan, sarılmadan...
Həpsinin amalı bir, əfkarı bir,
Həpsinin iqbalı bir, idbarı bir.
Həpsi yalnız bir həqiqət aşiqi
Həpsi bir vicdanla dinlər xalığı.
Həpsinin qəlbində bir sevdası var,
Həpsi Məcnun, həpsinin Leylası var (2, s. 84-85).*

Deməli, Şeyx Sənanlar sevgilisini yerdə ararkən peyğəmbərlər göydə aramış, hər bir peyğəmbər İlahi Eşq naminə mücadilə vermişlər. Ancaq peyğəmbərlər öz təbliğatlarını yalnız Yaradandan gələn ilhamla deyil, eyni zamanda öz hissiyyatları ilə də aparmışlar. Bu zaman da bir peyğəmbərin dedikləri digər peyğəmbərlə bəzən uyuşmamışdır. Cavid yazırdı:

*Ağlamışlar həpsi insaniyyətə,
Xadim olmuşlar bütün bir niyyətə.
Parlamış həpsində bir haq şöləsi,
Xeyrə munis, şərə düşman cümləsi.
Haqdan almış həpsi ilhamatını,
Dinləmiş həm kəndi hissiyyatını.
Hər kəs inşad eyləmişdir bir kitab,
Ta ki, ihzar eyləsin bir inqilab.
Başqa bir “bənlik” ararkən hər biri,
Uymaz olmuş bir-birə çox sözləri.
İştə hər dahidə var bir etiyad,
Yan baqıb təqlidə, eylər ictihad.
Pək təbiidir ki, hər sahibhünər
Bir təcəddüd, bir xüsusiyyət dilər (2, s. 85).*

O, Allahın tək olduğu halda peyğəmbərlərin müxtəlif dinlər ortaya qoymasını təsadüfi hesab etmir. Onun fikrincə, Allah tək olduğu halda peyğəmbərlərin müxtəlif dinlər yaratması o anlama gəlir ki, hərə Yaradanı öz bildiyi kimi başa düşür. Bu isə o deməkdir ki, bütün peyğəmbərlər vahid Allaha tapınsalar da, ancaq Onu dərk etmə yolları bir qədər fərqlidir. Peyğəmbərlərin Allahın dərk yolundakı fərqli düşüncələri də ayrı-ayrı insanlar tərəfindən müxtəlif yerlərə yozulmuşdur. Cavid yazırdı:

*Sonra, lakin sonra pək çox sürmədən,
Fırlayıb meydana bir çox rahzən,
Onların fikrində bulmuşlar təzad;
Hər biri bir yolda etmiş ictihad.
Bir-birindən xəlqi istikrah için
Hər biri bir dürlü olmuş xuşəçin.
Bir yığın əfsanə, bin lafı gəzaf
Uydurub hər kəs çıxarmış ixtilaf.
Hər biri boş bir xəyal almış ələ,
Uğraşib dünyaya salmış vəlvələ (2, s. 85).*

Bununla da, Cavid haqlı olaraq yazırdı ki, Yaradan tək olduğu halda, peyğəmbərlərin öz hissiyyatlarına əsaslanaraq insanları Onu fərqli yollarla dərk etməyə dəvət etmələri, daha sonra da peyğəmbərin ətrafındakılarının, ya da digərlərinin bundan çıxış edərək müxtəlif ideyalar ortaya atmaları ixtilaflara, müxtəlif məzhəblərin yaranmasına səbəb olmuşdur. O, yazırdı:

*Ayrılıb bir mürşidin peyrəvləri,
Ayrı məzhəblər çıxarmış; hər biri
Bir yığın böhtanlar icad eyləmiş,
Pirinə həzyanlar isnad eyləmiş.
Anlamaz, kor xalqı qandırmiş bütün,
Hər nə qusmuş, hər inandırmiş bütün.
Qübbə yapmışlar küşük bir həbbəyi,
Söyləmiş: “haq məndə..” hər külxanbəyi.
Hakim olmuşlar bütün ızanlara,
Hər kəs uymuşdur o bivicdanlara (2, s. 86).*

Bizcə, Cavid o məsələdi haqlı idi ki, Yaradanı dərk etmə yolunda fərqliliyin təməlini ilk növbədə, özünü Yaradanın elçisi hesab edən peyğəmbərlər və onların müridləri qoymuşlar. Daha sonra da, peyğəmbərlərin yolundan ayrılanların hər biri də bir məzhəb icad etmiş, yalnız özlərinin doğru yolda olduğunu iddia edib Haqqın onunla olduğunu söyləmişlər. Beləliklə, müxtəlif məzhəblər və fırqələr ortaya çıxmış, hər öz cığrını açmış, bu yolda öz həmfikirələrinə belə düşman olmuş və son nəticədə Yaradanın dərkinə münasibətdə antaqonist mülahizələr irəli sürülmüşdür. Cavid yazırdı:

*Fırqələr təşkil edilmiş anbaan,
Olmamış əskik niza heç bir zaman.
İzələyib hər fırqə çıqmaz bir cığır,
Bir dügün-dərnək qurulmuş zırhazır.
Hər kəs uymuş kəndi sərsəm fikrinə,
Düşman olmuş çoqları öz həmfikrinə.*

*Eyləmiş hər kəs təsəvvür, qayəsiz,
Başa yol, bir başqa xaliq, başqa iz.
Hər kəs aldanmış da sapmış bir yana,
Bin çeşid bütələr yapıb tapmış ona.
Hər kəsin ruhunda bir xaliq gülər,
Öylə bir xaliq ki, xəlq etmiş bəşər (2, s. 86).*

Deməli, iki cür Xaliq var: 1) əsil Xaliq, 2) İnsanların yaratdığı “Xaliqlər”. Belə anlaşılır ki, insanların böyük çoxu əsil Xaliqi bir kənara qoyub özlərindən uydurduqları “xaliqlər”ə tapınırlar. Əsil Xaliqlə insanların uydurduğu “xaliqlər” arasında isə daban-dabana iç ziddiyyətlərlə yanaşı zahiri oxşarlıqlar da vardır. Cavid yazırdı:

*Pək tühəfl... Bir firqə digər firqənin
Xaliqindən diksinib olmaz əmin.
Halbuki, hər kəscə Haq bir, Tanrı bir...
Ya bu sərsəmlik, bu azgınlıq nədir!?
Bir yığın insan arar zülmətdə nur,
Bir yığın: haq bizdədir, söylər durur.
Bir güruh eylər pərəstiş vəhdətə,
Bir güruh eylər təməllük kəsrətə.
Hər kəs artıq izləyib bir yol gedər,
Əyri, düz, çirkin gözəl – iman edər.
Cahil – arif, bir çoban – bir feyləsuf
Kəndini sanmaqda... ərhəbi-vüquf (2, s. 86).*

Cavidə görə, insanlar özlərindən uydurduqları “Xaliqləri”nə və həmin “Xaliqlər”lə bağlı tutduqları yollarına o qədər inanırlar ki, əsil Haqq yenidən təcəssüm etsə belə, onlar öz yollarından artıq geri dönməyəcəklər. O, yazırdı:

*Hər kim əvvəldən inanmış hər nəyə,
Bir də ram olmaz o digər bir şeyə.
Haq təcəssüm etsə birdən həpsinə,
Tutduğundan kimsə vaz keçməz yenə.
Çünki pək gücdür unutmaq keçmiş,
Həm düşünmək istəməz bir çəq kiş.
Hökm edər “mazi” bütün vicdanlara,
“Əskilik” eylər nüfuz izanlara.
Əski adətlər birər zəncir olub,
Dəmbədəm etməkdə təsxiri-qülub.
Sorsalar: dünyada kimdir hökmdar?
Bən derim: ölmüşlər, ölmüş duyğular (2, s. 86-87).*

Cavid bütün bunlardan çıxış yolu kimi hesab edirdi ki, yanlış, çürümüş fikrlərdən, adətlərdən əl çəkib yeniləşməklə, əsil Xaliqin varlığını insan öz qəlbində aramaqla doğru qərar vermiş olar. Bir sözlə, şübhələrdən qurtulub yenidən əsil Yaradana dönmək lazımdır. O, yazırdı:

*Şübhədir, hər həqiqətin anası,
Şübhədir əhli-hikmətin babası.
Şübhə etməkdə haqlıdır insan,
Çünki hər kəscə bəllidir: Yaradan*

*Hər zaman, hər tərəfdə nurəfşan,
Fərqsiz onca həp zamanü məkan... (1, s. 113).*

Bu baxımdan onun fikrincə, islamda, xristianlıqda öz əksini tapan bəzi məsələlərə, xüsusilə peyğəmbərlərin meracda olmasına, tövhidə insanların birmənalı yanaşmaması kafirliklə deyil, həqiqəti axtarmaqla bağlıdır. O, yazırdı:

*Kim ki, Allahu istiyor görmək,
Arasın qəlbi-tabnakında,
Arasın ruhi-pakında,
Hər kimin qəlbi, ruhu düzgündür,
Daima hiss edər də haqqı görər.
Feyləsufanə ruha malik olan
Yaşamaz ayrı hərgiz Allahdan. (1, s. 113).*

H.Cavidin fikrincə, insanlar etdikləri səhvlərə, günahlara görə dinlər, eləcə də dinlərin yayıcıları peyğəmbərlər qarşısında deyil, yalnız vicdanları və Tanrı qarşısında cavabdehlik daşıyırlar. Bununla da Cavid demək istəyir ki, ürəyində əsil Allah sevgisi olan hər bir kəs doğru yoldadır. Kim doğru yolda deyilsə, deməli onun ürəyində Allah sevgisi də yoxdur. O, yazırdı:

*Əmin ol, nerdə nəfs olmuşsa hakim;
Həqiqi eşqi məhv etmiş məzalim.
Kimin ülvəysə ruhu, söz onundur,
Əsiri-nəfs olan daim zəbundur (2, s. 29).*

Bir qədər də dəqiqləşdirsək görərik ki, bir yandan insan Yaradanın olub-olmamasının axtarışındadır, digər tərəfdən Yaradanın olmasını qəlbində tapsa belə, bundan sonra da Onu nə dərəcə də dərk edib-etməməsinin intizarındadır. Bizcə, Cavidin “Uçurum” faciəsində də əsas məsələ İnsan, Təbiət (Kainat) və Yaradan üçlüyü ilə bağlıdır. Məhz gənc filosof Əkrəm bu suallara cavab axtararkən yaşlı filosof Uluğ bəy ona belə bir “həqiqəti” deməli olur:

*Əvət bir çox bilgilər,
Filosoflar, ədiblər
Sənin kimi bu yolda
Haqq ictihad etmişlər.
Hər kəs duymaq istəmiş
Müəmmalı xilqəti,
Dərk olunmaz Tanrını,
O sarsılmaz qüvvəti.
Hər kəs uçduqca uçmuş,
Yüksəldikcə yüksəlmiş,
Fəzaları aşdıqca
Çırpınıb vəcdə gəlmiş,
Fəqət şəhpəri yanmış,
Şaşqın bir qartal kimi
Qeyb etmişdir, nəhayət*

*İzlədiyi kövkəbi.
Sarmaq istərkən bütün
Kainatı bir anda,
Donub qalmış ən kiçik
Bir zərrə qarşısında. (1, s. 338).*

Deməli, Cavid üçün bu məqamda Tanrı varsa belə, o dərk olunmazdır, daha doğrusu insan idrakı Onu dərk etmək gücündə deyil. Hətta, peyğəmbərlər və filosoflar belə Onu heç zaman tam dərk edə bilməmiş, sadəcə həərəsi özü üçün bir-iki idrak damlası ilə kifayətlənmişlər və çox dərinə getməkdə aciz qalmışlar. Bunu, yenə də Uluğ bəyin dilindən Cavid belə ifadə edir:

*Böyük İbn Sinalar, Sokratlar, Əflatunlar,
Dahi bir ustad ikən acəb, nə buldu onlar?!
Fəlsəfə bir çıxılmaz yol ki, yormuş hər kəsi,
Çoxlarını boğmuş da, duyulmaz olmuş səsi! (1, s. 113).*

Bu o anlama gəlir ki, Yaradanın var olub-olmamasını dərk, var olduğu təqdirdə də Onun dərkini insan üçün əsasən sirrdir, çıxılmazlıqdır, ancaq yenə də Onun dərkinə doğru can atmaq da İnsanın xislətindədir. Ona görə də, İnsan Yaradanı gah sonsuz Kainatda, gah Təbiətin özündə, gah öz Qəlbində arayıb-axtarır. Bütün bunların hər birisi də İnsan şüuru üçün olduqca çətinliklər yaradır, müxtəlif çıxılmazlıqlara aparır. Çünki bəzi qənaətləri İnsanı Yaradanın Təbiətdə, digər qənaətləri Sonsuz Kainatda, üçüncüsü Qəlbində, dördüncüsü tamam başqa bir məkan və zamanda, beşincisi ağılasığmaz yerlərdə, altıncısı çox sadə yerlərdə axtarıb tapır.

Cavid onu idrak etməkdə çətinlik çəkirdi ki, Yaradanda dəyişilmə varmı-yoxmu, ancaq sonsuz Kainatda, Təbiətdə (dünyada) və İnsanda bu dəyişilmələrin olması sirr deyil. O, yazırdı:

*Yox təbiətdə eylə bir qüvvət
Əbədi, həm də payidar olsun.
Hər dəyişməkdədir bütün xilqət,
Hər dəyişməkdədir bütün fünün.
Olmayan varmı inqilaba zəbun?
Seyr edin iştə kainatı bütün
Devrilir hər addımda bir azəmət,
Dinləməz dünki hadisatı bu gün,
Parlıyor hər dəqiqə bir hikmət.
Hər qaranlıqda çırpınır bir nur,
Hər həqiqətdə bir xəyal uyuyur. (2, s. 76).*

Maraqlıdır ki, H.Cavid bir tərəfdən Yaradanın varlığını qəbul etsə də, digər tərəfdən o, Yaradanı səmavi dinlərdəki, o cümlədən islam dinindəki Allah anlayışından xeyli dərəcədə fərqli başa düşür. Məsələn, Cavidin dərk etdiyi Yaradanın cənnət və cəhənnəmi, dindəki cəhənnəm və cənnətdən fərqlənir. Ona görə də, o, bəzi şeirlərində, dramalarında yazırdı ki, cənnəti yalnız o dünyada xəyal etmək deyil, real aləmin özündə də görmək olar. Cavid yazırdı:

*Ruhim yenə ləbrizi-sədaət.
Ya rəbb, bu nə tufani-lətafət?!
Göydən Yerə enmiş kimi cənnət,
Yer-yer saçılır nuri-məsərrət...
Bu lövheyi-ülviyyatə əlbət
Röya deyəməm, eyni-həqiqət.*

Deməli, Cavidə görə o dünyadakı cənnət və cəhənnəmin bir surəti həm də yaşadığımız real aləmdədir. Bu o anlama gəlir ki, bu dünyada cənnət və cəhənnəmi bədənimizlə yaşayırıqsa, o dünyada isə ruhumuzla bunun şahidi olacağıq. Hər halda o, inanırdı axirət dünyasında da cənnət mövcuddur və ruhən orada olacaqdır:

*Məni hər parça-parça doğrasalar,
Ruhim ölməz, səmayi-eşqə uçar,
Uçar, ən möhtəşəm fəzalar aşar,
Yenə cənnətdə hər səninlə yaşar.*

Bütün bunlardan belə nəticə çıxarmaq olar ki, din məsələsində şairin üsyanı Yaradana və islama deyil, Yaradanın və islamın adından sui-istifadə edən bir çox din xadimləridir. Cavid məhz onların mənfi əməlləri sayəsində insanların islam dini haqqında yanlış təsəvvürlərə malik olduğuna inanır. Bu baxımdan şair hesab edir ki, Allahın heç bir dini, o cümlədən islam elmə qarşı yönəlməmişdir. Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, əgər dinlərlə insanla arasında problem varsa (var da), bunun günahı həmin dinləri təbliğ edənlərdədir. Məsələn, islam dinində qadınların başının və üzünün örtülməsi məcburi olaraq qadağan edilmədiyi halda, müxtəlif yozumlar nəticəsində belə bir halı müşahidə edirik. Cavidin fikrincə, halbuki qadınların üzünü, ya da başı bağlı gəzməsinin islama heç bir aidiyyəti yoxdur, onların azadlığını əllərindən alanlar yalançı hədislər, yalançı ruhanilərdir: “Xalqı uçurumlara yuvarlayan bir qanun isə pək çürük və mənasız bir əfsanə deməkdir. Bir də nə islam şüarı, nə türklük səciyyəsi qadınlara “örtün” deyər, əsla məcbur etməz və bu hal yalnız etiqaddan doğma bir məhkumiyyətdir ki, o da gec-tez zail olar” (I, s. 92).

Ümumiyyətlə, qadınların üzünü bağlı, yaxud üzünü açıq gəzməsi vicdan məsələsidir. Bu baxımdan H.Cavid də Ə.Hüseynzadə, M.Hadi, Ə.Ağaoğlu kimi, islamın yeniləşməyə zidd olmaması qənaətinə gəlmiş və hesab etmişdir ki, təbiətdə hər bir şey dəyişməkdə və inkişafdadır. İslam isə, heç vaxt dəyişilməyin və yeniləşməyin əleyhinə olmamışdır. Üstəlik, Cavid digər dinlərlə müqayisədə İslam dininin bir addım öndə olduğuna inanmışdır. Onun fikrincə, fiziki cəhətdən Günəş tək olub bütün insanlara eyni dərəcədə nur verdiyi kimi, yalnız İslam dini mənəvi anlamda buna qadirdir:

*Arqadaşlar! Şu parlayan günəşin,
Feyzi birdir cihanda hər kəs için.
Türk, hindu, ərəb, əcəm bilməz,
Nuru hər yanda artar, əksilməz.
Mənəvi bir günəş də var: nəvvar –
O da islam dinidir, parlar.
Parlar, afaqı nurə qərq eylər.
Həq, həqiqət nədirsə hər söylər (I, s. 134).*

Doğrudur, 27 aprel işğalından sonra Cavidin dinlərə, o cümlədən islam dininə münasibəti bir qədər də dəyişmiş, bizcə, daha çox elmi-fəlsəfi xarakter daşımışdır.

Xüsusilə də, o, “Azər” poemasında insanları dindən imtina etməyə çağırırsa da, ancaq ümumilikdə “həyat dini”ni təbliğ etməklə, buna işarə etmişdir. Hər halda əsərin qəhrəmanı Azər (Azər adlı obraz Cavidin özüdür) 30 illik tərəddüdlərinin, bilgilərinin, ziddiyyətlərinin yekunu olaraq yeni bir həyat fəlsəfəsini (“dini-həyat”ı) ortaya qoymaq istəyir. Cavid yazırdı:

*Azər düşünür... Bəlkə otuz yıldır o hər an
Düşkün bəşərin eşqini, fəryadını inlər.
Yaqdıqca yaqar beynini bir kölgəli böhran,
Əflaka sorar dərdini, yıldızları dinlər (2, s. 146).*

Azər kimdir? Azər, sevgi yolu izləyən, barış istəyən, əbədi azadlıq sevdalısı birisidir. Ancaq o yeri gələndə barış üçün qovğa da edir, əbədi azadlıq üçün mübarizə də aparır, bəzən mərhəməti dayaqda, bəzən də yardım etməkdə görür, ilahi sevgi üçün qurbanlar da verir. Ən əsası odur ki, Azərin yeni həyat fəlsəfəsində ikiüzlülüyə, riyakarlığa, saxtakarlığa yer yoxdur. O, bu məsələdə riyakar ruhaniləri də, yaltaqları da, rüşvətxor məmurları da, dini və siyasi fanatikləri də, yaxın dostlarını da qarşısına alır:

*Rəqsi təlim ediyor aqsaqlar,
Əzəmət düşküniyə alçaqlar.
Zevqə biganə səfillər bol-bol
Şerü sənətdə arar bir yeni yol.
Sadədil, hissə uyan abdallar
Hər siyasi kəsilib at nallar.
Bir yığın kor qılavuzluq yaparaq
Göstərir zülməti aydın, parlaq.
Hər gülər yüzdə ölüm, qan görürəm,
Pək yaqın dostları düşman görürəm.
Yurdu sarmış qabalıq, yaltaqlıq,
Yüksəliş varsa, səbəb alçaqlıq. (2, s. 154).*

Cavid açıq şəkildə deyirdi ki, dini və siyasi anlamda simasızlaşdırılan bir cəmiyyətin gələcəyi yoxdur. Ona görə də, hər şeyi yenidən başlamaq, artıq insanların şüurlarına yerimiş cəfəng, çürümüş əfsanələrdən, ideyalardan əl çəkib elmi, maarifpərvər yol tutmaq lazımdır. O, yazırdı:

*Ən gözəl dindir iştə dini-həyat,
Başqa yol yox: ya fənn, ya mövhumat.
İstər uy dinə, istər uy fənnə,
Çağırır xalqı kəndi cənnətinə.
Biri nəqd iştə, nisyədir birisi,
Çoq olur bəlli, nəqd müştərisi.
Artıq əfsanə devri keçdi, yetər!
Oqşamaz ruhu əski bilməcələr.
Can çəkişdikcə köhnə zevqü şüar
Yeni bir cılveyi-dəha parlar.
O da yoq şübhə sarsılır bir gün,
Başqa bir ictihad olur üstün.*

*Əski dahilər “iştə haq” dedilər,
Çırpınıb bir həqiqəti izlədilər,
O həqiqət bu gün xəyal oluyor,
Dünkü şən bağçalar bu gün soluyor.
Dəyşirkən, əvət bəşər qafası,
Dəyişir Tanrının siması. (2, s. 155).*

İlk baxışda, zahirən Cavidin “Yeni həyat”, yeni “dini-həyat” dedikdə, Sovet kommunistlərinin “sovet həyatı”nı nəzərdə tutduğunu güman etmək olar. Çünki həmin dövrdə məhz bu cür təbliğat aparılır, imperiyanın hər tərəfində olduğu kimi, Quzey Azərbaycandan, onun aydınlarından da bu tələb olunurdu. Bu prosesə Cavidə cəlb olunmuşdur ki, o da, “Azər” poemasında zahirən yeni “sovet həyatı”nı, əslində isə özünün istədiyi, arzuladığı “yeni həyatı” ortaya qoyurdu. Başqa sözlə, Cavid əslində Sovet Azərbaycanından öncə yeni bir həyatın təbliğatçısı idi, ancaq o dönmənin şərtləri altında düşüncələrini ifadə edirdi. Artıq Sovet Azərbaycanında 27 aprel işğalınaqədərki şərtlər olmadığı üçün, indi də yeni şərtlərə görə eyni həyat fəlsəfəsini yazırdı. Bizcə, Cavid üçün yeniləşmə, yeni həyat fəlsəfəsi şərtlərə görə, zahirən dəyişsə də mahiyyət etibarilə dəyişməz olaraq qalırdı. Başqa sözlə, Cavid üçün Tanrı nə ruhanilərin, nə kommunistlərin, nə də liberalların anladıkları Tanrı deyildi. Bunu, o, əvvəllər də dəfələrlə ifadə etmişdir. Sadəcə, yeni şərtlərlə dinlərdəki Tanrını tamamilə inkar edən sovet cəmiyyətinin özü yeni Tanrı, yəni fəhlə-kəndli cəmiyyətinin istədiyi “Tanrı” formalaşıdırırdı ki, Cavid belə bir Tanrını qəbul edə bilməzdi. O, dinlərdəki Tanrını özəlləşdirən ruhanilər kimi, kommunistlərin də “kommuna” adlı “Tanrı”sını qəbul etmirdi. Çünki riyakar ruhanilərlə riyakar kommunistlərin istədikləri əsas hədəf gözəgörünməz Tanrı, ya da “Kommuna-Tanrı” adları altında yağmaçılıqdır, qəsbkarlıqdır. Bu baxımdan Azərin üzünü tutub allahlı “Şeyx”ə dedikləri, eyni ilə allahsız “Kommunist”ə (əslində isə Kommuna “Tanrı”lı ateistə) də aid idi:

*Yaşatan varsa iştə xilqətdə,
Mədə... həp mədə... həzrəti-mədə...
Baq, həqiqət də, bəlkə haq da budur,
Səni hər kim doyursa Tanrın odur.
Din için, firqə, ya siyasət için
Nerdə bəslənsə bir ədavət, kin,
Nerdə qan, ya ölüm, ələm görsən,
Buna yalnız sənin mədən... (2, s. 156).*

Azərin dili ilə Cavid açıq şəkildə deyirdi ki, artıq “göylərin hekayəsi”ni bir qırağa qoyub yerin gerçək “hekayəsi”ni öyrənmək lazımdır. Ona görə yerdə, yerdəki cəhənnəm və cənnətdə daha gerçəkçidir, çünki onları özümüz öz əllərimizlə yaradıırıq. Cavid yazırdı:

*Şeyxim, aldatma xalqı, dinlə bəni,
Bütün əfsunlu sözlərin xülya...
Gəl biraq göylərin hekayəsini,
Enəlim kəndi doğma yurdumuza.*

*Burda cənnət də var, cəhənnəm də,
Onu, yoq şübhə, bizləriz yaratan.*

*“Cifə” zənn etdiyin şu aləmdə
Başqa zəvq almaq üzrə insan hər insan.*

*Kimi cəhl atəşində qavrularaq,
Hər yanar, qəhr olur səfalətdən.
Kimi irfanla şadkam olaraq,
Dəm vurur nəşədən, səadətdən (2, s. 156).*

Beləliklə, Cavid belə qənaətə gəlirdi ki, könülü cənnət istəyən cəmiyyət dini əfsanələri bir kənara qoyub bu dünyanın özündə məscidləri, kilsələri, sinaqoqları məktəblərə, kitabxanalara çevirməlidir. Onun fikrincə, yalnız mərifətli, bilikli bir cəmiyyətdə cənnəti yaratmaq; şərəf və qürurla yaşamaq mümkündür (2, s. 157). Əlbəttə, Cavidin bu dediklərində xeyli dərəcədə həqiqət olmaqla yanaşı, elmlə, biliklə yəni maariflənməklə hər şeyin öz həllini tapacağına ümid etmək də doğru deyil. Biz bunu, maariflənməmiş sovet cəmiyyətində də gördük. Deməli, əsas problemi yalnız hərf tanımaqla, ya da müxtəlif kitablardan müxtəlif biliklər almaqla həll etmək çox zordur. Bu, yəni bütün cəmiyyətin hərf tanıyıb maariflənməsi ən yaxşı halda, insanlıq yolunda gediləcək yolun başlanğıcı ola bilər. Ancaq işin çox çətin olanı insanlıq fəlsəfəsinin bütün insanlar tərəfindən qəbul edilməsidir. Yəni müharibə yox sülh olsun, şəhər deyil xeyir olsun, nifrət deyil sevgi olsun deməklə, insanlıq fəlsəfəsi olmur. Çünki insanlıq fəlsəfəsinin özü elə bütün bunları: sülh üçün savaşımağı, sevgi üçün nifrəti öldürməyi, xeyir üçün şəhəri dəf etməyi tələb edir. Bu zaman da məlum olur ki, insanlar da, cəmiyyətlər də Tanrılardan, dinlərdən, Ədalətli cəmiyyətdən, Demokratiyadan, Sosializmdən çıxış edərək bu ikili mübarizələrdə məhz özünün doğru yolda olduğunu iddia edirlər. Caviddə bu cür ziddiyyətləri göstərərək, bir çox hallarda sülh deyənlərin əslində müharibə üçün, müharibə deyənlərin isə əslində sülh üçün çalışmaları kimi qəribəlikləri ifadə etmişdir. Cavid yazırdı:

*...Əvət, insan olursa insanlar,
Şübhəsiz, parlayıb da vicdanlar
Sevgi nurilə kainatı bəzər,
Bırağıb kini, qurt qoyunla gəzər.
Bəlli... Ta əskidən böyük başlar
Sülh üçün uğraşıb çalışmışlar.
Çıqaraq hər bə qarşı ürəfa,
Əbədi sülh içində buldu şəfa.
Kimi “qan-qan!..” deyib də çıldıraraq,
Sülhə düşməni kəsildi, işlə məraq... (2, s. 160).*

Bir sözlə, Cavidin təbrincə desək, “insan olursa insanlar” kainatda sevgi, ədalətlik, bərabərlik hökm sürür. Bu isə heç bir zaman olmamışdır, bu gün də gerçək deyil və görünən odur ki, gələcəkdə də olmayacaq. Ən yaxşı halda ayrı-ayrı cəmiyyətlərdə bu olmuşdur, indi də bəzi cəmiyyətlərdə az-çox var, gələcəkdə də hansısa toplumlarda olacaqdır, deyə bilərik. Ancaq yenə də Cavid ümid edir ki, ağıl insanın rəhbəri olsa, nə zaman müharibə, nə zaman sülh etməyin yerini bilsə insanlıq qalib gələcək. Başqa sözlə, qüvvəti ağıl ilə idarə etməklə digər yalançı, zərərli ideyaları aradan qaldırmaq mümkündür. O, yazırdı:

*Bən derim: “Həpsi laf, inanma saqın!
Rəhbər olsun da qüvvətin, aqlın.*

*Yeri gəldikdə sülh üçün çabala,
Öylə yer var ki, hərbi alqışla.
Quzu gördünmü sev, o, kin bilməz;
Canavar qarşı gəlsə parçala, əz.
Qüvvət üstündə varsa əqli-səlim,
Sana kainat olur təslim” (2, s. 161).*

Cavidə görə, ağıllı insan üçün önəmli olan “yaşatmaq” ideyasıdır, “yaşatmamaq” yox. Onun fikrincə, insanın yonulmuş heyvan, meymun hesab olunmasında müəyyən həqiqət payı olsa da, ancaq bunu tam eyniləşdirmək də doğru deyil. Çünki insanın zəkası var, ancaq bu zəkayı hansı məqsədə xidmət etməsi məsələsi də istisna olunmamalıdır. Cavid yazırdı:

*İnsan yonulmuş bir heyvan olsa da,
Endirilməz hiçə ondakı zəka.
O yalnız düşünməz, düşündürər də,
Kəşf edər gündə bir qaranlıq pərdə.
Hər gün beynində bir yıldırım çaqar,
Dilərsə bir anda bir cihan yıqar.
İnsan pək tuhafdır, o hər şey yapar,
Onda yaşatmaq da, yaşatmaq da var.
“Yaşatmam, yaaşırım” deyən səfillər
Qan içən vəhşilər yolunu izlər.
Sən nə mələksən, nə də bir qaplansın:
Nə gülsün, nə dikən... yalnız insansın.
Çalış, parla, yüksəl! Unutma ancaq,
Yaşamaq bir haqsa, yaşatmaq da haq!.. (2, s. 195).*

Beləliklə, Cavidə görə, ağıllı insan həyat və ölümün mənasını vaxtında anlamalı, heş bir şeydə ifrata varmamalıdır. Bir sözlə, insan bilməlidir ki, bəzən yaşamaq kimi, ölmək də xoşbəxtlikdir. Sadəcə, hər bir şeydə anlam olmalıdır. O, yazırdı:

*Ölüm var ki, həyat qadar dəyərli,
Həyat var ki, ölümdən də zəhərli...
Yaşamaq da xoşdur, ölmək də xoşdur,
Qayəsiz həyatda ölüm də boşdur.
Hər sönük eşq üçün üzülmək fəna,
Dər gəlməsin dünya genişkən sana.
Er-gec məzar alır bizi qoynuna,
Uyma, saqın, vaxtı gəlmədən ona. (2, s. 210).*

Cavidə görə, insan ancaq böyük bir eşq üçün hər şeyi gözə ala bilər. Bunun üçün insan ali bir idealın daşıyıcısı olmalı, nəfsinə xor baxan qəhrəman olmalıdır. Cavid yazırdı:

*“Ölüm də xoş...” dedim, qapılma hissə,
Böyük bir eşq üçün lazım gəlirsə,
Nəfsinə xor baqan bir qəhrəman ol,
Haqq çin başından keçən insan ol!*

*“El için ağlayan göz kor” olsa da,
İnanma, arqadaş! O, boş bir səda!
Xayır, xudkam olub sapma dar yola,
Hər el için ağla, el için sızla!
Ağla demək – çarpış, vuruş deməkdir,
Ağlamaq insana miskinlik verir.
Bir eyilik yapsan ıssız yurduna,
Haq da, həqiqət də göz önündədir,
Yer altında deyil, yer üstündədir.
Bəxtiyarsan, əgər çəkdiyin əmək
Cihan sərgisinə versə bir çiçək. (2, s. 212).*

Cavid bir tərəfdən hər adətin köhnəlmiş, çürümüş hesab olunub atılmasının da, hər yeniliyə də mədəniyyət deyilib qəbul olunmasının da əleyhinədir. Bir sözlə, köhnə adətlərlə yeni adətlər məsələsində ifrata varmamaq üçün insan doğru seçim etmək iqtidarında olmalıdır. O, yazırdı:

*Dəmin güləşməyə “əski adət” dedin,
Bən şaşırdım, bəlkə onu fərq etmədin.
Əski olsun, bu xoş adət ən mədəni,
Ən yaldızlı adətlərdən daha yeni..
Cahil-alim hər çarpışır, hər güləşir,
Meydanda tək qalmaq için pənəcələşir.
İnsan var ki, gülüb durukən qüvvətə,
Qarşı gəlsə məcbur olur itaətə (2, s. 220).*

O, belə bir qənaətə gəlirdi ki, hər hansı təhlükələrə üstün gəlmək üçün bəşər övladı qorxusuz olmalı, mücadilə aparmalıdır. Çünki qorxu içində yaşamaq insanı da, cəmiyyəti də yavaş-yavaş öldürür. O, yazırdı:

*Hər qüvvətə üstün gəlir ancaq qorxusuz bəşər,
Cihan yigit ərlərinədir, qorqaq gözə çöp düşər.
Qorqu-sinsi bir mərəz ki, azar-azar öldürür,
Nəşəsiz bir ömrü ancaq mübarizə güldürür. (2, s. 213).*

Sadəcə, burada incə bir məsələ var ki, qüvvətli kim isə, haqlı da o çıxır. Deməli, zəiflənsə haqsızsan və ölməyə, köləliyə məhkumsan. Cavid yazırdı:

*Hər şey qüvvətdədir, qalan hər yalan..
Gücsüzlük ən böyük qüsurdur, inan!
Bütün cahan qüvvət tərəfdarıdır,
Qəvi iblis olsa belə Tanrıdır.
Acizlərin haqqı ölümdür ancaq... (2, s. 230).*

İctimai-siyasi görüşləri

H.Cavidin ictimai-siyasi görüşlərində türkçülük və turançılıq mühüm yer təşkil etmişdir. Cavidin yaradıcılığında Türkçülüklə bağlı olaraq, bu gün üçün də aktual olan məsələlərdən biri ortaq Türk tarixinin yaradılması ideyasıdır. Cavid doğru yazırdı ki, ortaq

Türk tarixi olmadığı üçün Türk hökmdarlarına (Atilla, Çingiz xan, Əmir Teymur, İldırım Bəyazid, Şah İsmayıl, Sultan Səlim və b.) sahib çıxma bilmərik. Eyni zamanda türklər tarixlərini doğru bilmədikləri üçün vaxtilə Türk sultanlarının bir-birləri apardıqları müharibələrdən bu gün də nəticə çıxara bilmirlər. Bu mənada, türklük qururunu, şərəfini hər şeydən vacib hesab etmiş H.Cavid üçün Çingiz xan, Əmir Teymur və başqa türk hökmdarları türk tarixinin ən şanlı qəhrəmanlarıdır. Onun fikrincə, avropalılar İskəndərləri, Napoleonları və başqa həmyerlilərini böyük sərkərdə adlandırır heykəllər yaptıkları halda, türklərin öz qəhrəmanlarına qan içən, zalım, canavar kimi isimlər verib ləkələmələri haqsızlıqdır: “Əcnəbilər böyük İskəndər, böyük Napoleon deyər öz qəhrəmanlarına abidələr yapıdır, heykəllər dikdirirlər. Fəqət bizlər!.. Bizlər isə Çingiz kibi cihangirlərə, Teymur kibi qəhrəmanlara xunxar, canavar deyər ləkələmək istiyoruz!” (1, s. 70).

Beləliklə, Cavid Türk tarixinin obyektiv öyrənilməsinin və Türk böyüklərini doğru dəyərləndirilməsinin vacibliyini bəyan etmişdir. Azərbaycan Türk filosofunun fikrincə, Türk hökmdarlarına başqa millətlərin alimlərinin deyil, millətimizin öz alimlərinin gözü ilə baxıb qiymət verməliyik. Eyni zamanda, Cavid türklərin həmişə törələrinə sahib çıxmalarını və milli şərəflərini uca tutmalarını, xüsusilə qeyd etmişdir. Türk xalqlarının şanlı tarixindən söz açan Cavid yazırdı ki, beş-altı əsr bundan əvvəl qədər türkün atı kişnəyəndə bütün ölkələr, onların kralları, prensləri, şahları təslim olarmışlar:

*Bir zamanlar şərəfli Turanın
O cihani gəyuri qavğanın
Qəhrəman, bərguzidə evladı,
Türklərin adlı-şanlı əcdadı
Saldırır titrədirdi yer yüzünü,
Hökm edər, dinlətirdi hər sözünü.
Nə zaman kişnəsəydi türkün atı,
Qırılırdı bir ölkənin qanatı. (2, s. 52).*

Vaxtilə türklərin mərhəməti sayəsində canını qurtaran millətlərin indi türkə qənim kəsilməsini tarixin acı istehzası adlandıran Caviddin fikrincə, artıq türklər zamanın dəyişməsinə görməli, oyanmalı, özünü tanımalı və yüksəlməlidir:

*Qalx, oyan, gör nə fikrə xadimsən?
Kimlərin oğlusan? Nəsin? Kimsən?
Sürünüb durma böylə, bir yüksəl!
Bir düşün, gör beş-altı əsr əvvəl
Nə idin? İndi nərdəsən? Bu nə yəs?
Əcəba yoxmu səndə izzəti-nəfs. (2, s. 54).*

Cavidə görə istiqbala, ideala çatmaq üçün isə milli-dini birlik məfkurəsi lazımdır:

*İdealsız nicat ümidi məhal...
“İttihad!” İştə ən böyük ideal!
Səni qurtarsa, qurtarır birlik,
Çünki birlikdədir fəqət dirilik!... (2, s. 54).*

“Qoca bir türkün vəsiyyəti” şeirində də Cavid yazırdı ki, 20-ci əsrdə ilk vəzifəmiz Türk millətinin şanlı tarixini, mədəniyyətini və mənəviyyatını öyrənmək olmalıdır. Yəni ilk növbədə, milli mənsubiyyətimizi tanımalı və türk olmağımızla fəxr etməliyik. Cavid

yazır:

*Namus, vicdan insanlarda iki böyük qanatdır,
Onlar ilə Adəm oğlu yüksək göylərdən aşar.
Namus, vicdan bizlər üçün daimi bir həyatdır,
Türk eli həp o hiss için doğmuş, onunla yaşar.*

*Bir millətin tarixidir kökü, yurdu, yuvası,
Tarixiniz baş ucundan hərgiz əksik olmasın.
“Altay” dağı, “Makan” çölü, “Yasın” ovası,
Birər aydın səhifədir, hər türk gərək anlasın. (2, s. 128).*

Bu baxımdan Cavidə görə, artıq yatmaq vaxtı deyil, bütün qonşu millətlər kimi XX əsrə üzüağ çıxmaq lazımdır. Bunun üçün isə, türkün keçmiş şanlı və şərəfli tarixini öyrənib fəxr etməklə iş bitməz, türkün şərəfini və şanını XX əsrdə də qorumaq, yaşatmaq lazımdır. O, yazırdı:

*Südü təmiz, əsil oğul bilməzmi ki, əcdadı
Nasıl doğub yaşamışlar, nə ərlilər etmişlər.
Bilməli ki, tez məhv edər zaman nankor evladı,
Öz nəslini unutanlar çoxdan sönüb getmişlər.*

*Bir millət öz kökü üstə bitər, böyür, yüksəlir,
Köksüz ağac çabuq qurur, çiçək açmaz, bar verməz.
Baqın, görün tarixiniz sizə nələr göstərir,
Həp şərəf, həp böyüklükdür, ancaq şaşılar görməz...*

*Əvət, arslan yavrularım! Türk eli həp canlıdır,
Elmas kibi ləkəsizdir, saqın, qafil olmayın.
Əsr, iyriminci əsrdir! Vəzifəsi pək ağır... (2, s. 128).*

Bu cür milli duyğuların təsiri altında H.Cavid “Şeyda” pyesində də yazırdı ki, millətin milli azadlığı, onun birliyində, oyanışında, bütövlüyündə və mübarizliyindədir. Millət öz haqqını almalı və geri verməməlidir. Cavid yazırdı:

*Arkadaş, göz aç aman!
Qalx ölüm uyqusundan!
Zülmə çox əydin boyun,
Çox əzildin, qalx oyan. (1, s. 255).*

Bir sözlə, H.Cavid Türk xalqlarını oyanmağa, birləşib əsarətdən xilas olmağa çağırırdı:

*Çox əzildin yetər, haydı doğrul, ər ol!
Haq sənindir bu gün arkadaş! Hazır ol!
Haq sən, çünki zəhmət sən...
Güc sən, səyü qeyrət sən.... (1, s. 272).*

Fəlsəfə tarixçisi Müstəqil Ağayevin fikrincə, H.Cavid bu çağırışları edərkən moizə və nəsihət yolunu tutmur, öz sözünü qəti və birbaşa söyləyir. Çünki Cavidin ruhunda ruh düşkünlüyü, şübhə yoxdur, əksinə mübarizə və inqilab yolu vardır (3, s. 56).

Cavidin mühüm milli əməllərindən biri də Türk dili ilə bağlıdır. O, elə aydınlarımızdandır ki, ortağ Türk dili ideyasını sözdən əmələ keçirməyə çalışmış, bütün əsərlərini (“Səyavuş”, “Şeyda”, “İblis” və b.) Türk dünyasının anlayacağı bir dildə qələmə almışdır. Bu gündə Cavidin yolunu davam etdirərək sözdən işə keçmək lazımdır. Ortağ Türk dilinin yaradılması Türk dünyasının bu günü və gələcəyi üçün çox önəmlidir.

H.Cavid də M.Ə.Rəsulzadə və Ə.Hüseynzadə kimi hesab edirdi ki, Türk xalqlarının dil birliyi digər birliklərdən daha önəmlidir. Bu mənada, Cavid əsərlərini qələmə aldığı ilk illərdən etibarən ortağ Türk dilini özü üçün bir yol seçmişdir. Belə ki, Azərbaycan Türk aydını istər şeir və dramlarında, istərsə də publisistik yazılarında bütün Türk dünyasının anlaya biləcəyi bir Türk dilindən istifadə etmişdir:

*Çocuqkən, iştə xatirəmdədir, gecələr
Öyüb də cənnəti təsvir edərdilər.. daim
Maraqlanır, düşünürdüm: nədir şu bilməcələr?
Yalanmı? Doğrumu – derkən yanardı idrakım (2, s. 55).*

Türkiyədə H.Cavidin irsini araşdıranlardan Mustafa Haqqı Türkəqul doğru qeyd edir ki, Azərbaycan Türk aydınının ortağ türkcədən çıxış etməsində İstanbul türkcəsini incəliyinə qədər mənimsəməsi mühüm rol oynamışdır: “Yaradıcılığının ilk dövründə, bilxassə şeirlərində İstanbul şivəsini məharətlə işlədən şair sonralar yaratdığı əsərlərində bu şivəni Azərbaycan ədəbi türkcəsinə yaxınlaşdırmağa çalışmışdı və demək olar ki, bu işdə müvəffəq olmuşdur. Bunun üçün də Cavidin türkcəsinə nə tamamilə İstanbul türkcəsi, nə də tamamilə Azərbaycan ədəbi türkcəsi demək qabildir. Cəsarətlə deyə bilərik ki, Cavid bu iki türkcə şivə arasında bir körpü yaratmışdı və bu iki şivə arasındakı məsafəni qısaltmışdır” (4, s. 53).

Doğrudan da, Cavidin türkcəsi demək olar ki, bütün Türk xalqlarının anlayacağı bir türkcədir. Başqa sözlə, Cavidin dilini Türküstanda, Qafqazda, Türkiyədə, Qazanda, Krımda, Uyğurustanda və başqa Türk ellərində onu öz ana dili kimi anlayaraq oxuyan türklər vardır. Görünür, Cavid Türk dünyasının bu gününü düşünərək əsərlərinin imlasına toxunulmamasını vəsiyyət etmişdir. Bu, böyük Türk oğlunun fani dünyadakı ölümündən sonra belə ulu Türk millətinin gələcəyini düşünməsinin bariz örnəyidir.

Cavid Turan ideyasını Azərbaycanın Sovet Rusiyasının işğalından sonra daha əzmlə davam etdirmişdir. O, Sovet Azərbaycanı dövründə milli mədəniyyəti, milli ruhu və onun bariz nümunəsi olan türkçülü-yü-turançılığı beynəlmiləl-proletar mədəniyyətinə və müstəmləkəçiliyə qarşı müdafiə etmişdir. O, Sovet Rusiyasının Quzey Azərbaycanı əsarət altında saxladığı dövəmdə hər bir şeirində, dramında, poemasında turançılığı yaşatmağa çalışmışdı.

Buna ən bariz nümunə H.Cavidin 1920-1930-cu illərdə qələmə aldığı “Topal Teymur”, “Səyavuş” əsərləridir. Bu əsərlər milli məzmununa görə, SSRİ rəhbərlərini çox məşğul etmişdir. Cavid bu əsərlərində açıq şəkildə milli və dini dəyərləri müdafiə edirdi. Xüsusilə, Azərbaycan türkləri bu dövrdə səhnəyə qoyulan “Topal Teymur”da türklüyün ümumi qəhrəman tipi Teymurun obrazından fəvqəladə dərəcədə razı qalmışdır (5, s. 62). Çünki Cavid bu əsərdə Teymuru türklüyün və islamın böyük bir türk oğlu kimi tərif etmişdir. O, Teymurun dilindən bir Türk-Turan hökmdarının hansı xüsusiyyətlərə malik olmasının başlıca əlamətlərini göstərmişdir: “Fəqət unutmamalı ki, hər səciyyə və şəxsiyyət birər qanun deməkdir. İştə bu gün şəsiyyətim bana nə əmr edərsə, onu yapmaqdan çəkinməm. Bununla bərabər bən şimdiyə qadar qurultaysız, şurasız bir şey yapmadım, çünki şurasız bir məmləkət cahil bir şəxsə bənzər ki, tutduğu işlər, söylədiyi

sözlər həp nədəmət və fəlakət doğurur. Bən daima həkim və aqıl şəxsləri dinlədim, böyük sərdarlarla müşavirə yaptım. Yalnız hər b ilə mübarizəyi deyil, sülh mənafeyini də düşündüm” (6, s. 261). Cavid Türk hökmdarı Teymurun dilindən daha sonra yazırdı: “Avropalıların dilləri başqa, yürekləri daha başqadır. Hər halda məmləkətimiz arslanlar yurdu, qartallar yuvası olaraq qalmamalı. Bəlkə dünyada ən parlaq maarif və mədəniyyət ocağı, ən zəngin sənaye və ticarət mərkəzi olmalıdır. Əvət, qoy düşmanlarımız görsünlər ki, türk evladı yalnız basıb-kəsməkdən deyil, yaşamaq və yaşatmaqdan da zəvq alır. Yalnız yaqıb-yıqmaq deyil, yapmaq və yaratmaq da bilir” (6, s. 265).

O, yazırdı ki, türklər müharibədə olduğu kimi, siyasətdə, elmdə və mədəniyyətdə də hiyləgərlik nədir bilməzlər. Ona görə də, hər b meydanında yenilməslər də, siyasətdə yenilmişlər. Cavid yazırdı:

*Türk ordusu daim basaraq ölkələr almış,
Ən sonda siyasətdə basılmış da bunalmış.
İdraki sönük başçıların qəfləti ancaq
Etmiş, edəcək milləti həp əldə oyuncaq.
Turana qılıcdan daha kəskin ulu qüvvət,
Yalnız mədəniyyət, mədəniyyət, mədəniyyət... (6, s. 27).*

Cavidin fikrincə, millətin həyatında özəlliklə, elm və mədəniyyət elə bir anlayış, ünsürdür ki, bu sahədə görülən hər iş irəliyə doğru bir addımdır. Hər kəs mədəniyyət və elmin təməlinə bir daş atmalıdır ki, gələcək nəsillər ondan qidalansın. Başqa sözlə, elm və mədəniyyətdə geridə qalmaq bir millətin gələcəyi üçün çox təhlükəlidir. Ona görə də, bir millətin savaşıda məğlub olması deyil, elm və mədəniyyətdə geridə qalması fəlakətdir. Cavid Əmir Teymurun dilindən yazırdı: “Bununla bərabər yaptıklarımız hiç bir şey deyil. Bu, yalnız mədəniyyətə doğru, bir addım, gələcək üçün bir başlanğıcdır. Bizim başladıklarımızı gələcək nəsil ikmal etməli. Yalnız beş-on şəhər deyil, bütün məmləkət tərəqqi və gözəlliklər için birər nümunə olmalı. Əvət, biz təməl daşı atıyoruz. İştə bu təməl üzərində möhtəşəm binalar qurmaq və bu şüarı çiçəkləndirmək... ancaq yeni nəsle, ancaq sarsılmaz gəncliyə aiddir” (6, s. 265).

O, bu əsərində iki Türk hökmdarının müharibəsinin əleyhinə çıxış edirdi. Onun fikrincə, Turan adlı Vətəndə iki Türk böyüyünün savaş açmaları yalnız Turanı parçalayacaqdır. Bu baxımdan, Divanbəyinin dilindən Teymura deyilmiş sözlər çox dəyərlidir: “Fəqət mən biləkis, Yıldırım məsələsinə əsla tərəfdar olmaq istəməm. Çünki hər ikiniz Turan aləminin birər qütbüsünüz. Şu iki qütb bir-birilə çarpışırsa, ortada fəlakətli bir uçrum açılmış olur. Və bu nifaqdan istifadə edərək ətrafı saran əcnəbi dövlətlər Türk dünyasına saldırmağa fürsət bulur” (6, s. 266). Ona görə də, Cavid bu əsərində Teymurla Yıldırım Bəyazid arasındakı tarixi döyüşü sonuncunun dilindən bir tərəfin deyil, bütün Türk millətinin məğlubiyyəti kimi qələmə almışdır: “Bu qələbə türk əqvamını deyil, yalnız fürsət bəkləyən qonşu hökumətləri məmnun etdi. Ah doğrusu, İslam aləmini başsız qoydu” (6, s. 302).

Fikrimizcə, Cavidin “Səyavuş” əsərində də milli istiqlal və turançılıq ideyası təbliğ olunmuşdu. Bir növ o, Azərbaycan Türk mütəfəkkiri, dövlət xadimi Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin “Əsrimizin Səyavuşu” siyasi-fəlsəfi əsərini bədii dillə ifadə etmişdi. H.Cavid də M.Ə.Rəsulzadə kimi bir türk qəhrəmanının - Səyavuşun ölümünü, yəni Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalını Turan üçün zərbə hesab etmişdir. Bunu, Cavid Turan elinin vəziri Piranın dilindən belə ifadə etmişdir: “Sağın, öylə şanlı bir gəncə qıymaq. Qəlbindən yaralar bütün dünyanı. Anıldıqca ağlar qoyar Turanı” (7, s. 251). Bu baxımdan hər iki

mütəfəkkirin fikrinə, Səyavuşun-Azərbaycanın mücadiləsi millilik və müstəqillik uğrunda mübarizədir (7, s. 247).

Beləliklə, bu əsərində də H.Cavid göstərmək istəmişdir ki, Türk-Turan birliyi gerçəkləşsə, heç bir millət ona üstün gələ bilməz. Bunu nəzərə alaraq M.Ə. Rəsulzadə yazırdı ki, Cavidin “Səyavuş”unda dərin mənalı fəlsəfi fikirlər vardır (5, s. 68). Şübhəsiz, bu fikirlərin əsasında isə Turan ülküsünün yaşadılması dayanırdı. Bunu, sonradan başa düşən beynəlmiləlçi bolşeviklər bir tərəfdən pyesin göstərilməsini qadağan etmiş, digər tərəfdən “panturanist tiplərini realizə etməyə cəsarət edən” H.Cavidin əleyhinə təbliğat aparmağa başlamışlar.

Doğrudur, çox sonralar sovet ideoloqları və müəllifləri “proletkultçular”ın deyil, Cavid-Cavad ədəbi məktəbinin doğru yol tutduğunu bu və ya digər formada, etiraf etmək məcburiyyətində qaldılar. Sovet ədəbiyyatında yazılırdı ki, vaxtilə “proletkulti” deyilən xətt leninizmə zidd hərəkət kimi (8, s. 51), milli mədəni irsi tamamilə inkar etmişdi. Bundan çıxış edilərək həmin dövrün bir sıra ədəbi tənqidçiləri, o cümlədən Əli Nazim, Cəfər Cəfərov, Mikayıl Rəfili, M.Quluzadə və başqaları kosmopolitizm, nihilizm, burjua estetikizmi və vulqar sosoligizmində ittiham olunurdular (9, s. 27, 41). Bununla da, dolyasıyla da olsa, vaxtilə milli mədəniyyətdə “proletkultçuluq”dan deyil, millilik-türkçülük mövqeyindən çıxış edən mütəfəkkirlər, o cümlədən H.Cavidin əslində düzgün yol tutduqları etiraf olunurdu.

Onun ictimai-siyasi görüşlərində Şərqlə Qərbin müqayisəsi, hərbi və sülh məsələləri də mühüm yer tutmuşdur. Xüsusilə də, davakar, savaşı, tərəqqipərvər Qərbin ağlağan, məzlum, gerilikçi Şərq üzərində ağalığı Cavidə çox narahat etmişdir. Şərqin “aman bilməz Qərbi hər gün mərhəmətə dəvət etməsi” qarşılığında çoxdan bəri Şərqin sazının inləyib, ağlamasını doğru hesab etməyən Cavidə görə, ancaq mübarizə mənlilik verə bilər hər millətə. Çünki soyuqqanlı, amansız Qərb qarşısında ağlamaq, sızlamaqla deyil, yalnız mübarizə aparmaqla milli azadlıqlar əldə etmək mümkündür (2, s. 162).

Cavid Qərbin bu cür amansız, soyuqqanlı olmasını qərblilərin yeni həyat fəlsəfəsi, pragmatizmi ilə bağlayırdı. Xüsusilə də, ingilis-amerikan pragmatizminin Qərbdə, o cümlədən Avropada hökmran olmasını ifadə edən Caviddə bütün bunlar nifrət oyadırdı. Çünki bir zamanlar Asiyada, Afrikada qızların alıb-satılmasını doğru bulmayan Qərbdə, bu gün həmin qitələrə aid qadınlar azad şəkildə özlərini qərblilərə satırlar. Cavid yazırdı:

*Mədəniyyətdə çırpınan vəhşət
Daha yaldızlı, şairanə, əvət.
Burada öz istəgilə cariyələr
Sana şaqraqca ninnilər söylər (2, s. 167).*

Cavid açıq şəkildə yazırdı ki, Qərblilər dünyanın digər qitələrindəki xalqları, insanları böyük ölçüdə özlərinin müstəmləkəsi halına salıblar. Guya, başqa xalqlara azadlıq, demokratiya verərək, əslində isə öz ağalıqlarını genişləndiriblər. Məsələn, guya, Misiri Osmanlının əlindən qurtarıb ona “milli azadlıq” vermiş, Qərb digər tərəfdən misirliləri sömürgə altına salmışdır. Bir sözlə, Qərb öz səadətini səfil, ağlar Şərq üzərində qurmuşdur. Cavid yazırdı:

*Çox düşündüm bunu dəmindən bəri,
Hər zevqi bir acı bəslər düşünsən!
İştə Qərbin azğın səadətləri
Alır qida Şərqin fəlakətindən. (2, s. 183).*

Cavid çox doğru deyirdi ki, Qərb kimi mübarizə aparmaq, inkişaf etmək əvəzinə ağlamaq, xəyallarla yaşamaq Şərqi yormuşdur. Bununla da, Qərb yalnız maddi-fiziki anlamda deyil, yavaş-yavaş mənəvi cəhətdən də Şərqi ələ keçirmişdir. Cavid yazırdı:

*Şərq elləri irişilməz “xəyal” için yaşarkən,
Qərb aləmi az da olsa “həqiqət”dən xoşlanır.
Şərqin sönük duyğusunu afyon ruhu oqşarkən
Onlar yeni bir silah kəşfini səadət sanır.
Şərq uğraşır yalnız “ölməyim” deyər,
Qərb elləri maildir öldürməyə.
Ya o, ya bu qoşar durur hər bir dilək peşincə,
Məqsəd ancaq yarını yoq, bir həyatı xoş bulmaq.
Şərqə görə o diyarda azad ikən düşüncə,
Yazıq!.. Yenə mümkün deyil didişmədən qurtulmaq
Artıqca bilgilər artar ehtiras,
Hiç fərqi yoq, əski hamam, əski tas... (2, s. 194).*

Cavidə görə, Şərqin tək çıxış yolu gəncliyin hər cür xurafat və mövhumata qarşı mübarizə aparıb yeniləşmək ideyasını müdafiə etməsidir. O, yazırdı:

*Lazımsa cəhalətlə güləşmək,
Bir çarə var: ancaq yeniləşmək!
Onlardakı himmət və mətanət
Qırbaclayacaq Şərqi nihayət.
Onlardakı qüdrət və məharət
Er-gec verəcək xalqa səadət.
Onlar mədəniyyətlə günəşlər yaqacaqlar,
Keçmişlərə üstün bəqacaqlar.
Onlar güləck, yüksələcəklər,
Hər yüksələcək, hər güləcəklər (2, s. 241).*

Nəticə

Ümumilikdə, Cavidin dini-fəlsəfi görüşlərində Tanrının birliyi və Onun dərkinin mürəkkəbliliyi məsələsi dayanmışdır. Doğrudur, Cavidə görə, tanrının dərki əslində Kainat, Təbiət və İnsan üçlüyünün özünün nə dərəcədə dərki ilə bağlıdır. Bu isə o deməkdir ki, Kainat, Təbiət və İnsan sırlərini dərk edən müdrik, sələndə bu dərkədən asılı olaraq Yaradani dərkə addım-addım yaxınlaşır. Ancaq Yaradani dərkin əsas pilləsi İnsan üçün çox həssasdır. Bizcə, bu da İnsanın son pillədə, yəni Yaradani dərk etməyin bir addımlığında qalarkən, Onunla İnsan arasındakı məsafəni son cizgidə aşmaq heç də asan deyildir.

H.Cavidin ictimai-siyasi görüşlərində isə türkçülük və islamçılıq mühüm yer tutmuş, o, bu ideyalarla bağlı bir sıra yeni fikirlər sələndirmişdir. O, islamlıq və türklüyün bir-birinə əsrlərboyu çulğalaşmış olmasına inanır və onların qarşı-qarşıya qoyulmasının əleyhinə idi. Biz görürük ki, bu milli-dini ruhu Cavid Azərbaycanın Sovet Rusiyasının işğalından sonra da davam etdirmişdir. Bu baxımdan Sovet Azərbaycanı dövründə də islam mədəniyyəti ilə yanaşı, milli mədəniyyəti, milli ruhu və onun bariz nümunəsi olan Azərbaycan türkçülüynü beynəlmiləl-proletar mədəniyyətinə qarşı qoyanlar arasında H.Cavid xüsusiə fərqlənmişdir.

Bütövlükdə, isə Cavid XX yüzildə Turançılıq ideyasını əsərlərində yaşadan böyük Türk aydınlarımızdan biridir. Onun yaradıcılığında Türk dünyasının sütunları sayıla biləcək Türk tarixi, Türk fəlsəfəsi, Türk dili və Turan ideyası bir bütündür. Cavid ən kiçik şeiirində belə bu ideyaları, özəlliklə Turançılığı yaşatmağa çalışmışdır. Çağımızda da Cavidin həyatı bahasına yaşatdığı bu ideyalar aktual olaraq qalmaqdadır.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Cavid H. Əsərləri. Beş cildə II cild. Bakı, «Lider nəşriyyat», 2005
2. Cavid H. Əsərləri. Beş cildə I cild. Bakı, «Lider nəşriyyat», 2005
3. Ağayev M.B. Hüseyn Cavidin dünyagörüşü. Bakı, «Təknur», 2005
4. Türkəqul M.H. Azərbaycan Türk şairi Hüseyn Cavid. Bakı, 2002, səh.53
5. Rəsulzadə M.Ə. Əsrimizin Səyavuşu, Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı, Çağdaş Azərbaycan tarixi. Bakı: Gənclik, 1991, səh.62
6. Cavid H. Əsərləri. Beş cildə III cild. Bakı, «Lider nəşriyyat», 2005, səh.261
7. Cavid H. Əsərləri. Beş cildə IV cild. Bakı, «Lider nəşriyyat», 2005, səh.251
8. Azərbaycan sovet ədəbiyyatı tarixi. İki cildə, 1 cild. Bakı, Azərnəşr, 1967
9. Həsənli Cəmil. Azərbaycanda milli məsələ: siyasi rəhbərlik və ziyalılar (1954-1959). Bakı, «Adiloğlu», 2008, s.27, 41
10. Ələkbərli F.Q. Azərbaycan Türk fəlsəfi və ictimai fikir tarixi (XIX-XX əsrlər). II hissə. Bakı: Elm və təhsil, 2020

Faiq Alekperli

HUSSEIN JAVID'S RELIGION, PHILOSOPHICAL-UTOPIC AND SOCIO-POLITICAL MEETINGS

Summary

The article discusses the issues of humanity, Turkism, Islamism and renewal in the worldview of the Azerbaijani Turkish thinker Huseyn Javid. First of all, God + Human Integrity in H.Javid's religious and religious-philosophical meetings is analyzed here. In Javid's utopian philosophy, there is not much difference between Sheikh Sanan, who followed the love of a woman, and the prophet, who preached the idea of a single Creator. Because they are both heroes; one fights for his holy love on earth, the other for invisible divine love. The article states that in Javid's philosophy, religions, as well as the propagators of religions, are responsible not only to the prophets, but also to their consciences and God for their mistakes and sins. Javid was, in fact, a preacher of a new life throughout his career. Just because there were no pre-occupation conditions in Soviet Azerbaijan on April 27, he wrote from the philosophy of God-Man according to those conditions. In our opinion, for Javid, the philosophy of God + Man, although conditionally changed according to the conditions, remained essentially unchanged. In other words, for Javid, God was not a god understood by the clergy, communists or liberals. Under Soviet conditions, the Soviet society itself, which completely denied God in religions, formed the "God" desired by the workers 'and peasants' society, which Javid could not accept. He did not accept the "god" of the communists, the "commune", as did the clergy who privatized God in the religions. Because the main target that the hypocritical clergy and the hypocritical communists want is looting and usurpation under the name of the Invisible God, or "Commune-God."

The article shows that the most remarkable thing in H.Javid's work was the revival, enlightenment and national revival of the Turkish nation, including the Azerbaijani Turks. In connection with Turkism in Javid's work, one of the issues relevant today is the idea of creating a common Turkish history. According to Javid, we do not know the Turkic khagans properly because

they do not have a common Turkish history, and at the same time we cannot draw conclusions from the wars waged by the Turkish sultans against each other because they did not study the history of the Turks correctly. In this sense, Chingiz khan, Amir Teymur and other Turkish rulers are the most glorious heroes of Turkish history for H.Javid, who considered Turkish pride and honor more important than anything else. The article discusses Javid's service to the Turkish language as one of his important national deeds. He tried to form the idea of a common Turkish language from words, and wrote all his works ("Sayavush", "Sheyda", "Iblis", etc.) in a language that the Turkic world could understand. In his socio-political meetings, the comparison of East and West, military and peace issues also played an important role. In particular, Javid was deeply disturbed by the dominance of the belligerent, militant, and progressive West over the weeping, oppressed, and backward East.

Purpose - to analyze Hussein Javid's religious-philosophical, utopian views and ideas of Turkism and Turanism.

Methodology - comparative analysis, inheritance, transmission of ideas, analysis.

The results of the study - the search for reconciliation between the ideas of Hussein Javid and the socio-political and ideological requirements of modern times

Keywords: *Turkism, Turanism, Romanticism, Islam, Islam, Renewal, Westernism, Humanity*

Фаиг Алекперли

РЕЛИГИЯ ХУСЕЙНА ДЖАВИДА, ФИЛОСОФСКО-УТОПИЧЕСКИЕ И СОЦИАЛЬНО-ПОЛИТИЧЕСКИЕ ВСТРЕЧИ

Резюме

В статье рассматриваются вопросы человечности, тюркизма, исламизма и обновления в мировоззрении азербайджанского тюркского мыслителя Гусейна Джавида. Прежде всего, здесь анализируется Целостность Бог+Человек в религиозной и религиозно-философской встречах Х.Джавида. В утопической философии Джавида нет большой разницы между шейхом Сананом, следовавшим за любовью к женщине, и пророком, проповедовавшим идею единого Творца. Потому что они оба герои; один борется за свою святую любовь на земле, другой за невидимую божественную любовь. В статье утверждается, что в философии Джавида религии, а также пропагандисты религий несут ответственность не только перед пророками, но и перед своей совестью и Богом за свои ошибки и грехи. Фактически Джавид был проповедником новой жизни на протяжении всей своей карьеры. Именно потому, что в Советском Азербайджане 27 апреля не было предоккупационных условий, он писал из философии Богочеловека в соответствии с этими условиями. На наш взгляд, для Джавида философия Бог+Человек, хотя и условно менялась по условиям, оставалась по существу неизменной. Другими словами, для Джавида Бог не был богом, понятным духовенству, коммунистам или либералам. В советских условиях само советское общество, полностью отрицавшее Бога в религиях, формировало желаемого рабоче-крестьянским обществом «Бога», которого Джавид не мог принять. Он не принял «бога» коммунистов, «коммуны», как и духовенство, приватизировавшее Бога в религиях. Потому что главная мишень, которой хотят лицемерное духовенство и лицемерные коммунисты, это грабеж и узурпация под именем Невидимого Бога, или «Общинного Бога».

В статье показано, что самым замечательным в творчестве Г.Джавида было возрождение, просвещение и национальное возрождение тюркского народа, в том числе азербайджанских тюрков. В связи с тюркизмом в творчестве Джавида одним из актуальных сегодня вопросов является идея создания общей турецкой истории. По словам Джавида, мы не знаем правильно тюркских каганов, потому что у них нет общей турецкой истории, и мы

не можем делать выводы из войн, которые вели турецкие султаны в прошлом, потому что они неправильно изучали историю тюрков. В этом смысле Чингиз-хан, Амир Теймур и другие турецкие правители являются для Х.Джавида самыми славными героями турецкой истории, для которого турецкая гордость и честь были важнее всего остального. В статье рассматривается служение Джавида турецкому языку как одно из его важных национальных дел. Он пытался составить представление об общем тюркском языке из слов, и все свои произведения («Саявуш», «Шейда», «Иблис» и др.) писал на языке, понятном тюркскому миру. В его общественно-политических встречах важную роль также играло сопоставление Востока и Запада, военных и мирных вопросов. В частности, Джавида глубоко беспокоило господство воинственного, воинствующего и прогрессивного Запада над плачущим, угнетенным и отсталым Востоком.

Цель – Проанализировать религиозно-философские, утопические взгляды Хусейна Джавида и идеи тюркизма и туранизма.

Методология – сравнительный анализ, наследование, передача идей, анализ.

Результаты исследования – поиски примирения идей Хусейна Джавида с общественно-политическими и идеологическими требованиями современности.

Ключевые слова: тюркизм, туранизм, романтизм, ислам, ислам, обновление, западничество, человечество